

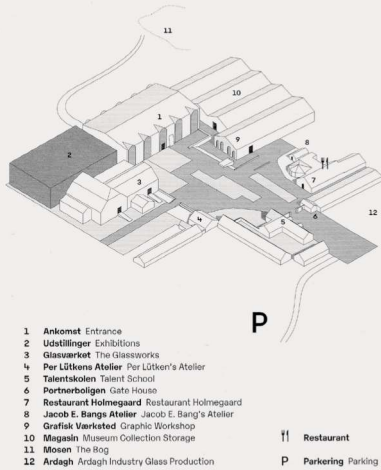
68 **Litteratur**

Gunnar Buchwald og Mogens Schlüter (red.): *Kostrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, Kbh. 1975.
 Rønnow Arkitekter A/S: *Det ny Holmegaard. Etape I - Værdisætning med arkitektoniske og funktionsmæssige retningslinjer* juli 2018.
 Lene Steinbeck: *Historien om Holmegaard. Et glasværk med dnd*. Forlaget Grønningen I, Kbh. 2020.
 Linette Bach: *Fortællinger fra Fensmark I del og 2. del. "En ide der blev til virkelighed"* Erindringer fra Nye & Gamle Fensmark. www.fensmarkby.dk, U.A.

Noter

- 1) Gunnar Buchwald og Mogens Schlüter (red.): *Kostrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, Kbh. 1975, p. 9f
- 2) *Op.cit.*, p. 14.
- 3) *Op.cit.*
- 4) Rønnow Arkitekter A/S: *Det ny Holmegaard. Etape I - Værdisætning med arkitektoniske og funktionsmæssige retningslinjer* juli 2018, p. 14f.
- 5) Note 1, p. 17.
- 6) *Op.cit.*, p. 20.
- 7) *Op.cit.*, p. 21.
- 8) *Op.cit.*
- 9) Note 4, p. 16f.
- 10) Note 1, p. 32.
- 11) Note 4, p. 20f.
- 12) Arkitektur 1973, p. 106-111.
- 13) Lene Steinbeck: *Historien om Holmegaard. Et glasværk med dnd*. Forlaget Grønningen I, Kbh. 2020, p. 185.
- 14) *Op.cit.*, p. 198f.
- 15) Note 4.
- 16) Note 13, p. 198f.

UDENDØRS AREALER OUTDOOR MAP

- 1 Ankomst Entrance
- 2 Udstillinger Exhibitions
- 3 Glasværket The Glassworks
- 4 Per Lütken's Atelier Per Lütken's Atelier
- 5 Talentskolen Talent School
- 6 Portnerboligen Gate House
- 7 Restaurant Holmegaard Restaurant Holmegaard
- 8 Jacob E. Bangs Atelier Jacob E. Bang's Atelier
- 9 Grafisk Værksted Graphic Workshop
- 10 Magasin Museum Collection Storage
- 11 Mønen The Rog
- 12 Ardagh Ardagh Industry Glass Production

|| Restaurant

P Parkering Parking

Fig. 24. Holmegaard Værk. Udendørsarealer 2022.

Debatanmeldelse

Jeppe Nevers, Jens Toftgaard, Kristoffer Jensen (red.), *Nye Industrier*. Robotbyen Odense og andre industrier i forandring. Odense, Syddansk Universitetsforlag 2020, 404 sider III. ISBN 978-87-408-3325-6.

Mens interessen for de-industrialisering har været voksende i den senere tid, om end den lang fra er ny, er der her kommet en bog om industrialisering og om ændringer i erhvervspolitikken efter 1970 nationalt og lokalt. Center for Maritim- og Erhvervshistorie ved Syddansk Universitet, Danmarks Industrimuseum og Odense Bys Museer er gået sammen om at undersøge et udsnit af industriens forandringer de seneste 30-40 år med hovedvægten på robotindustrien i Odense suppleret af udblik til Horsens, Esbjerg og Aalborg samt mere idehistorisk orienterede undersøgelser af industripolitik, identitetssagen, museal indsamlingspolitik og museumshistorie. Der er således ikke tale om en opdatering af industriens samlede historie, men om nyttige punktstudier, som er resultatet af et vellykket samarbejde mellem universitetet og de to museer i øvrigt med deltagelse af flere andre museer.

Udgangspunktet er klyngen af robotvirksomheder i Odense, der er vokset frem siden 2005 og som har sin baggrund i robotforskningsmiljøet på Syddansk Universitet og dets samarbejde med Odense Staaliskværft tilbage i 1980'erne og 1990'erne. Ifølge redaktørerne ønskes denne case set i forhold til skiftende holdninger til industrien på nationalt plan og komparativt i forhold til andre erhvervsklynger og andre industrier.

Der anlægges både et narrativt, et regionalt og et offentligt-privat perspektiv. Når det narrative perspektiv tages op, er det fordi, redaktionen forventer, at de omverdens fortolkninger, aktørerne foretager, er rammesættende for, hvordan aktørerne tænker og handler og desuden indgår i kompliceret samspil med andre faktorer som politiske og økonomiske strukturer. Særlig peges på den tyske historiker Reinhart Kosellecks overvejelser om vekselvirkningen mellem "erfaringsrum" og "forventningshorisont" som en inspirationskilde.

Med den regionale tilgang henvises til den geografiske beliggenheds betydning og på de agglomerationsfordele, der kan være ved, at flere konkurrerende virksomheder ligger tæt på hinanden og tæt ved understøttende institutioner – som for eksempel et universitet. Som inspiration nævnes den engelske neoklassiske økonom Alfred Marshall, men uden at hans teorielementer refereres nærmere, ligesom man savner en reference til debatten om proto-industri og de-industrialisering, hvor klynger og institutionelle forhold også indgår.

Endelig uddybes det institutionelle perspektiv ved at understrege det offentlige betydning for forandringerne ikke alene med henvisning til staten og universiteterne, men også ved at inddrage de kommunale aktører.

På mange måder giver det god mening at kombinere analyser af forestillinger og fortællinger med regionen og dens klynger af virksomheder, institutioner og kommunale aktører. Særlig det beviste fokus på de kommunale aktører er nyt i denne sammenhæng og adskiller sig fra de ældre regionale industristorier om København, Odense og Aalborg, ligesom perioden efter 1970 selvfølgelig er ny. Trukket skarpt op kan man sige, at Industrialsmens anonyme kræfter i form af kapital og arbejdere blev skildret og især talt i de ældre industristorier, mens aktørerne i form af iværksættere og politikere er i fokus her.

Ud over indledningen består bogen af 10 punktstudier. De fleste af forfatterne har på et tidspunkt bidraget til Fabrik & Bolig, er medlem af redaktionen eller har været det. I det første analyserer Jeppe Nevers den danske regerings industripolitik på grundlag af officielle redegørelser og rapporter, og ser de udtrykte forventninger i forhold til de samtidige fortolkninger af erfaringerne fra fortiden. Det sker blandt andet i form af den amerikanske sociolog Daniel Bells bog fra 1973 om det post-industrielle samfund med undertitlen "A Venture in Social Forecasting", genopdagelsen af Alfred Marshalls beskrivelse af industri distrikter og den amerikanske økonom Michael E. Porters bog "The Competitive

Advantage of Nations" fra 1990. Selvom det er centrale værker mangler der en begrundelse for hvorfor lige netop de er valgt, og man kan overveje om der også burde indgå danske forfattere og erfaringer i analysen, når nu der er dansk industripolitik, der er emnet. Måske burde erfaringsrummets lokalisering defineres mere præcist? For det er vel en vigtig pointe, hvis fortidsrummet viser sig at være udenlandsk og forventningshorisonten er indenlandsk eller omvendt.

Herefter følger Kristoffer Jensens kapitel, hvor han uddyber og nuancerer sine tidligere undersøgelser af Danmarks Statistiks industristatistik. Hovedpointen er, at Danmarks Statistik har ændret definition og klassifikationsprincipper flere gange, og at ændringerne er stærkt påvirkede af samfundsvidenskaberens forståelse af, at Danmark er gået fra at være et landbrugsland, over et industriland til at være et service- og videnssamfund. Definitionsændringerne har således støttet den opfattelse af samfundet, som var den dominerende og forventelige. Selv om man kunne ønske sig at få mere at vide om hvorfor DST ændrede forestilling, er det en vigtig pointe, som støtter bogens tilgang. Men som læser savner man en placering af robotindustrien i Odense i landets samlede industristruktur, og man sidder tilbage med DST's billede af en markant faldende beskæftigelse inden for industrien (fra 23% til 10%), for Jensen kommer ikke med et bud på en revision af tallene, hvad der også ville være en voldsom opgave – men nødvendigt. Endelig kommer man ikke uden-

om, at der rent faktisk kan være gennemført en de-industrialisering i perioden. Det er sket flere gange tidligere jævnfør de flamske og italienske vævere i 1400- og 1600-tallet, det amerikanske rustbælte efter 1970 eller industriens udflytning fra København efter 1950.

Som optakt til præsentationen af robotindustrien indkredser René Schrøder Christensen forbindelserne mellem Odense Staalskibsværft og robotklyngen i praksis især ved at se på, hvilke personer der går igen. Derimod åbnes "den store boks" ikke, det vil sige de forskellige virksomheders anvendelse af teknologi bliver ikke analyseret. Ved sin prosopografiske metode når Christensen frem til, at det var en mindre del af virksomhederne i klyngen, der på et tidspunkt beskæftigede tidligere ansatte fra værftet. 26 ud af 127 virksomheder i 2018, men hvoraf de fleste var succesfulde og teknologiførende, som Christensen fremhæver. Samtidig understreger Christensen værftets indirekte betydning for klyngen via opdyrkningen af robotforskningsfeltet på universitetet, som Christensen ser som afgørende for klyngens udvikling.

Julian Lamberty har skrevet bogens centrale kapitel, hvor han analyserer den odenseanske robotklynge med udgangspunkt i Michael Porters klyngeteori. Afsættet var udviklingen af svejserbotter ved Odense Staalskibsværft fra slutningen af 1980'erne, samarbejdet med Odense Universitet omkring udviklingen af robotstyringsystemer og etableringen af et institut for robotudvikling ved Universitetet i 1997. Endnu i 2002 var der ikke dannet en robotklynge.

Men instituttet udvidede sit forskningsfelt inden for robotteknologi og styrkede netværksdannelsen, samtidig øgede odenseafdelingen af Dansk Teknologisk Institut tilbuddene i forhold til robotteknologi, således at videnoverførelsen til private blev øget. Også Odense Kommune fokuserede efterhånden på robotvirksomhederne i sin planlægning og markedsføring. Tiltag der blev støttet af regionen og staten, der ydede betydelige lånskøbslån via Vækstfonden. Alt i alt når Lamberty frem til, at der i begyndelsen af 2010'erne fra et beskedent robotmiljø var udviklet en robotklynge med Odense som centrum, og at der i de følgende år skete en markant vækst fra 85 virksomheder med 2.200 medarbejdere i 2015 til 129 virksomheder med 3.600 medarbejdere i 2018. Klyngen bestod af dels egentlige robotvirksomheder og dels af service- og underleverandører, dels af automatiseringsvirksomheder, der typisk var ældre og i et vist omfang udsprang fra Odense Teknikum. Lamberty peger også på, at flere af de hurtig voksende virksomheder har valgt en partnerskabsmodel, hvor der sættes på udvikling og produktion af et standard produkt. Andre af klyngens virksomheder arbejder med kundetilpassede automatiseringsløsninger, hvad der imidlertid sætter grænser for, hvor hurtigt de kan opskalere deres forretning. Desuden understreger Lamberty betydningen af et relativt tæt samspil mellem private virksomheder, universitetet og offentlige myndigheder for at skabe vækst og indtjening,

og argumenterer der for en øget betydning af den offentlige sektors erhvervs politik efter århundredskiftet. Det er spændende og inspirerende. Ud over en påpegnig af de fleste innovationsorienterede techvirksomheder var og er lokaliseret tæt på universitetet, og at der er en overvægt af robotvirksomheder på Fyn, gøres der ikke meget ud af en lokaliseringsanalyse eller bebyggelsesmønster. Tilsvarende kunne analysen uddybes ved at se på, hvilke bygninger og maskiner, virksomhederne anvender, samt forholdet mellem antallet af medarbejdere og kapitalapparatet, der har været et yndet tema i ældre undersøgelser. Men der er selvfølgelig grænser for, hvor mange temaer en artikel kan rumme.

Herefter uddyber Camilla Schjerning, hvordan Odense Kommune i sine skiftende udviklingsstrategier gik fra at opfatte Odense som en nedslidt industriby, der stod for at blive en serviceby til at målet i 2019 var "at gøre Odense til verdens bedste robotby". Kapitlet er vigtigt for den samlede argumentation om, at det offentlige industrilandskab – også – har betydning, og gør, at man som læser får lyst til at vide mere om samspillet mellem kommunens erhvervs politik, fysiske planlægning og historiebrug, hvor Oevermann og Mieg argumenter med fordel kunne inddrages (jf anmeldelsen i Fabrik & Bolig 2015, side 74-75).

I de følgende tre kapitler udvides perspektivet til Horsens, Aalborg og Esbjerg. David Holt Olsen analyserer de skiftende erhvervs- og kulturstrategier for Horsens i samspillet mellem erhverv og kommune.

Olsen skelner mellem fire faser. I 1980'erne og 1990'erne arbejdede kommunen med rene markedsføringskampagner bundet op på kulturbegivenheder. De var finansieret af byens erhvervsråd og skulle tiltrække arbejdskraft og indbyggere ved at vise Horsens som kulturby og modvirke billedet af fængselsbyen. 1999-2007 satstes især på koncerter med internationale berømtheder og massiv imagemarkedsføring. 2007-2013 professionaliseredes kommunens strategiarbejde, og Richard Floridas ideer om hvordan man skaber postindustrielt vækst indgik eksplicit i de kommunale planer. Den kreative kultur skulle skabe dynamik i et traditionelt erhvervsland. Det skabte imidlertid baggrund for en lokal modfortælling om et Horsens, der er en industri- og arbejderby, samtidig med at der både nationalt og internationalt kom øget fokus på fremstillingserhvervene efter finanskrisen i 2008. Det har desuden antagelig været væsentligt så byens virksomheder ikke som tidligere så deres interesser tilgodeset af kommunens oplevelsestrategi, som Olsen konkluderer samtidig med, at han konstaterer at modfortællingen om Horsens som en industri- og arbejderby på den anden side ikke er blevet dominerende. Igen kunne man godt ønske, at det blev belyst, hvad det betød for den fysiske planlægning og bevaring.

Morten Pedersen skitser, hvordan fortællingerne om den nordjyske mobiltelefonklynge ændrede karakter i forbindelse med klyngeklapsen i 2008. Det er således en analyse af nogle af reaktionerne på de-industrialisering. Klyngen gik fra at

repræsentere højteknologi i en vidensby med tæt samspil mellem universitet og private virksomheder til at være en industri, der tilhørte regionens fortid. Og i kapitlet om Esbjerg fortæller Søren Byskov om byens overgang fra fiskeribyg til offshore energicenter, først for olie og gas og senere for vindenergi. Selvom offshore sektorens vækst fra 1980'erne betød et brud med det tidligere fokus på fiskeriet var det først i 2010'erne at energisektoren blev den dominerende fortælling om Esbjerg. Men hvem der har været de drivende i at ændre fortællingen fremstår noget underbetydende ligesom ændringerne i den kommunale politik. I begge bidrag savner man en lidt mere detaljeret analyse og dokumentation på aktørniveau, som det findes i Lambertys og Christensens kapitler.

Bogens to sidste kapitler analyser indsamlingen af genstande og anden dokumentation fra robotklyngen i Odense og museernes forvaltning af den industrielle arv i Odense og Horsens. Selvom det ikke er nyt, at museer fortæller om indsamlingen af genstande, er denne begyndende samtænkning af forskning, indsamling og bevaring, som kapitlerne er udtryk for, meget positiv og kunne på sigt fortjene at blive uddybet yderligere. Hvad er det, genstandene og bygningerne fortæller, som ikke fremgår af de sædvanlige skriftlige kilder og interviews? Kapitlerne er skrevet af Sissel Bjerrum Fossat og Jens Toffgaard. Fossat understreger, at den måde der indsamles på, får betydning for hvilke fortællinger, der trives med genstandene, og fastslår, at indsamlingspraksissen ikke

er neutral. Der er forskel på en indsamling, der sker når virksomheden er ved at lukke eller når den er ved at blive bygget op. Derfor fokuserede museet på udviklingen af produkter i udvalgte virksomheder, på samspillet mellem aktørerne i hele klyngen og vekslede mellem dokumentation og indsamling. Særlig søgte museet at få indsamlet serier, som det kendes fra arkæologiens typologier. Ideen er, at serierne skal vise udviklingen af et produkt på forskellige stadier som for eksempel uferdige, fejlslagne og mere eller mindre færdige robotarme og dermed gøre det nemmere at forstå teknikken.

Toftgaard tager udgangspunkt i en konstatering af, at de fleste opfattede industri "som noget positivt forbundet med fremskridt og velstand" i 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. Industrien var nutid og fremtid. Med afindustrialiseringen fra 1970'erne mener Toftgaard, at industrien også fik en fortidsdimension med referencer til Koselleck. Målet med kapitlet er at se, hvordan denne nyerkendte industri blev forvaltet i Horsens og Odense, og hvilke aktører der var involveret i oprettelsen af museerne. Toftgaard når frem til, at etableringen af museerne i høj grad skyldes få (centralt placerede) ildsjæle, at initiativerne blev betalt af virksomhederne selv og at der senere er sket en institutionalisering dels af museumsinitiativerne dels af industriarven i den kommunale planlægning og private ejendomsudvikling.

Afslutningsvis skal det bemærkes, at der savnes en sammenfatning og refleksion over bogens resultater, ligesom bogen

mangler et register. Især ville man gerne have haft en sammenfatning af, hvad de forskellige cases tilsammen viser om samspillet mellem fortidsrum og fremtidshorisont, de forskellige kommuners ageren i dette felt og af den økonomiske effekt. Til gengæld er bogen illustreret, og hver kapitel er forsynet med noter og litteraturliste.

Sammenfattende må det konstateres, at man bliver skuffet, hvis man forventer at få en samlet fremstilling af industriens forandringer efter 1970. Men det er heller ikke, hvad titlen lover. Det er en række punktstudier centreret omkring robot- og automatiseringsvirksomheder i Odense, dog med Kristoffer Jensens kritiske diskussion af den landsdækkende industristatistik og Jeppe Nevers oversigt over den udmeldte industripolitik i perioden. I betragtning af hvor meget service sektoren og oplevelsesøkonomien fylder i kapitlerne savner man imidlertid et overblik over erhvervsudviklingen på lokalt niveau og ikke mindst over den de-industrialisering, som faktisk fandt sted samtidig med at robotindustrien etablerede sig. Desuden er det ikke meget læseren får at vide om virksomhedernes egne maskiner og bygninger. Det er ellers et oplagt synergifelt mellem universitet og museer, hvor det kan bygges videre på de erfaringer, Odense Bys Museer allerede har gjort sig inden for industriarkæologi (eller historisk arkæologi, hvis man foretrækker det begreb) og de kurser universitetet tidligere har afholdt. Bogens styrke udover at tage en ny periode op er de konkrete prosopografiske analyser af odensevirksomhedernes netværk og analyserne af

kommunernes erhvervs- og kulturpolitik, foruden kapitlerne om indsamling- og bevareningspolitik. Hertil kommer, at bogen med sin mere idehistoriske tilgang udgør en nyttigt og inspirerende udbygning af de ældre økonomiske og industriarkæologiske tilgange.

Casper Jørgensen

Litteratur

Stefan Berger and Christian Wicke, *De-industrialization, Heritage and Representations of Identity* *The Public Historian*, bd. 39, nr. 4, 2017, side 10-20.

Ole Hyltdoft, *Københavns industrialisering*. Herning: Systime 1984.

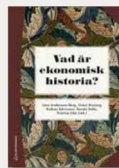
Maths Isacson och Lars Magnusson (red.) *Proto-industrialisering, Saluslöjden och Sveriges industrialisering*. Bebyggelsehistorisk Tidskrift, nr. 16, 1988.

Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller, Fabrik og Bolig, *Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*. Odense Universitetsforlag 1983.

Christopher H. Johnson, *Introduction: De-industrialization and Globalization*. *International Review of Social History*, bd. 47, supplement 10, 2002, side 3-33.

Reinhardt Koselleck, *Begreber, tid og erfaring*. (1979, 2000) København: Hans Reitzels Forlag 2007

Heike Oevermann and Harald A. Mieg, *Industrial Heritage Sites in Transformation, Clash of Discourses*. New York and London: Routledge 2015.

Lena Andersson-Skog m.fl. (red.), *Vad är ekonomisk historia?*, Lund 2020 (Studentlitteratur), 363 sider, ISBN 9789144132945, vejl. SEK. 309.

I Skandinavien har Sverige gennem mange år været førende inden for økonomisk historie, hvilket klart illustreres af denne vellykkede bog. Hele 25 forfattere fra syv forskellige læreanstalter hvor disciplinen trives, har bidraget til de i alt 13 kapitler. Den tematiske og metodiske spændvidde inden for det relativt beskedne sideantal er stor uden at bogen af den grund virker fragmenteret. Det er en lærebog beregnet på grundkurser i økonomisk historie, men kan med udbytte læses af alle interesserede, også de allerede indviede. Som støtte til undervisningen er hvert kapitel forsynet med en række arbejdsopgaver samt en kort litteraturvejledning og en noget længere ukommenteret litteraturliste. Dette øger bogens brugbarhed som en hurtig, men solid indgang til de emner den dækker. Fremstillingsstilen er pædagogisk og ukunstlet, hvilket givetvis også er nødvendigt. Stoffet er

nogle steder ret vanskeligt og komprimeret, mange studerende vil have svært ved at kapere alle pointerne ved deres egen første læsning. Men suppleret med en nærmere gennemgang i undervisningslokalet frembyder bogen en introduktion der er både klar og dybtgående. Man kan godt nå gennem den på et semester.

Faget økonomisk historie har rødder tilbage til midten af det 19. århundrede. I mellemtiden har der været adskillige forgreninger og brud, som det vil tage for lang tid at opregne her. Sagt meget groft kan man i dag skelne mellem tre retninger. Den første er forholdsvis konventionel historisk skrivning, blot om emner der er relateret til økonomien, f.eks. Industrihistorie eller firmahistorie. Den anden er økonomisk teori appliceret på fortidige begivenheder. Den tredje retning, som er den dominerende i Sverige, betragter økonomisk historie som en hybrid eller ligefrem et selvstændigt fag. Det er en variant af historiefaget, dvs. fortiden studeres med bredt sigte og med henblik på det historisk specifikke. Men økonomisk historie tager afsæt i et mere omfattende beredskab inden for økonomisk teori og statistisk metode end historiefagets hovedstrøm er villig til at stræbe efter. Derfor praktiseres økonomisk historie en del steder i særlige institutioner som hverken er økonomiske eller historiske institutter, men uddanner kandidater og ph.d. er selvstændige programmer med rødder i både det samfundsvidenskabelige og det humanistiske.

Langt det største af disse særlige institutter hører hjemme ved Lunds universitet. Et af de indledende kapitler handler om teorier inden for økonomisk historie. De mange begreber introduceres så hurtigt og kort at den ikke-initierede kan få behov for supplerende læsning eller anden hjælp til tilegnelsen. En ting fremgår dog tydeligt, nemlig at man langt hen benytter sig af økonomisk mainstream-teori, men også af såkaldt heterodoks (afvigende) teori samt diverse teoretiske niches for at kunne anlægge forskellige perspektiver på stoffet. Der fremhæves også at nyere økonomisk historie lægger vægt på kønsperspektivet. I det følgende kapitel om fagets metode gennemgås først en række principper og greb som man også finder hos andre historikere. Derefter kommer et afsnit om tidserier og andet statistisk materiale samt de i nogle tilfælde ret avancerede modeller og teknikker der kan komme i spil for at udnytte disse kilder på rette måde.

De efterfølgende kapitler handler om hvert deres emne eller problemfelt. De er alle interessante og brugbare. Enkelte forekommer dog værd at fremhæve, heriblandt kapitel 5 om vækst og transformation, som med sine 36 sider er bogens længste. Det forener en historisk oversigt med en klar gengivelse af de adskillige teoretiske figurer som gennem tiden er blevet udviklet for at forklare den moderne højvækst. Nogle teorier konkurrerer mod hinanden om indflydelse, men nye tendenser kan lige så let ses som en løbende tilvækst i viden om hvad økonomisk vækst er, og hvilke faktorer den er betinget af. Med sine diskussioner af hvorvidt